

UOT - 811.512.1

AYNEL MƏŞƏDİYEVA *

TÜRK DİLLƏRİNDƏ VƏ DİALEKTLƏRİNDƏ
FEİLİ-BAĞLAMALARIN SPESİFİKASINA DAİR

XÜLASƏ

Türk dillərində feili-bağlama formalarının fonetik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinin və işlənmə spesifikasiyasının müəyyən edilməsi problemi ilə bağlı bir sıra məsələlər həll olunmamış qalır. Bununla yanaşı, türk dillərində və onların dialektlərində feili-bağlamaların sistemli müqayisəsi, funksional-semantik təhlili problemi hələ də işlənməmişdir. Bu səbəbdən, türk dillərində feilin həmin formalarının təhlili onların oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini açmağa imkan verir.

Məqalədə türk dillərində feili-bağlamaların fonetik, morfoloji-sintaktik xarakteristikası verilir və spesifikasiyası müəyyənləşdirilir. Burada türk dillərində və dialektlərində feilin $-ib^4$, $-a^2$ şəkilçili birincili feili-bağlama formalarının və feilin $-dıqca^4$, $-ınca^4$, $-alı^2/-qalı^2$, $-madan^2$, $-ikən^2$, $-qaç^2$ şəkilçili ikincili feili-bağlama formaları tədqiq edilir. Tədqiqatda türk dillərində və dialektlərində feili-bağlamaların ümumi və spesifik xüsusiyyətləri və etimologiyası müəyyənləşdirilir.

Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, bu tədqiqat türk dillərində və dialektlərində feili-bağlamaların struktur-semantik aspektdə təhlili barədə ilk sistemli araşdırmaadır. Təqdim olunan məqalədə türk dillərində və onların dialektlərində ilk dəfə olaraq feili bağlamaların əsas fonetik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Burada həmçinin türk dillərində və dialektlərində feili-bağlamaların struktur-semantik xüsusiyyətləri tədqiq edilərək oxşar və fərqli cəhətləri aşkar edilmişdir.

Açar sözlər: Türk dilləri, dialektlər, feili-bağlamalar, spesifikasiya, birincili, ikincili, etimologiya.

Giriş: Məlum olduğu üzrə, Türk dillərində feili-bağlamaların müqayisəli-tarixi aspektdə öyrənilməsi türkologiyanın aktual məsələlərindən biridir. Belə ki, müqayisəli-tarixi tədqiqat vasitəsilə feili-bağlamaların fonetik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinin tarixi inkişafı açılır, həmçinin onların formalaşmasının bəzi məsələləri araşdırılır. Feili-bağlamalar bir çox namizədlik və doktorluq dissertasiyalarının tədqiqat obyektı olmuşdur: A.Tursunov (1958), Y.D.Canmavov (1965), H.H.Məmmədov (1967), M.M.Tekuyev (1973), A.Annurov (1979), V.H.Əliyev (1989), İ.A.Nevskaya (1990), M.B.Əsgərov (2004), Y.Q.Ergin (2007), E.Məmmədova (2015), Ş.A.Musayeva (2015) və başqalarını göstərmək olar. Türk dillərində feilin-bağlama formalarının müqayisəli-tarixi təhlili feil sisteminin mahiyyətini dərinlən başa düşməyə imkan verəcəkdir.

Məqalədə türk dillərində və dialektlərində feilin $-ib^4$, $-a^2$ şəkilçili birincili feili-bağlama formalarının və feilin $-dıqca^4$, $-ınca^4$, $-alı^2/-qalı^2$, $-madan^2$, $-ikən^2$, $-qaç^2$ şəkilçili ikincili feili-bağlama formalarının fonetik, morfoloji-sintaktik xüsusiyyətləri və onların spesifikasiyası aşkar edilir.

Türk dillərində birincili feili-bağlama formaları. Türk dillərinin bütün feili-bağlamalarından ən çox işlənən forması $-ib^4$ şəkilçili feili-bağlama formasıdır. Görünür, bu formanın dil-də geniş işlənməsinin səbəbi onun bir çox hallarda stilistik məqsədlərdə həmcins xəbərlərin hissəsini əvəz edir və ən müxtəlif mənalar ifadə edir.

Türkologiyada indiyədək $-ib$ şəkilçili feili-bağlamaların etimologiyası müəyyən edilməmişdir. Bu feili-bağlamaların mənşəyi ilə əlaqədar bir çox zidd fikirlər mövcuddur. Tədqiq olunan feili-bağlama formasının əmələ gəlməsinə dair ən səhih fikri A.N.Kononov söyləmişdir. Onun fikrincə $-b$, $-p$ morfemi yuxarıda adları çəkilən türk və monqol dillərinin feili-bağlamaları kimi, tunqus-mancur dillərinin feili-bağlamalara uyğundur, güman ki, ümumaltay feilinə aiddir. $-B$ – türk-monqol feili *bol* - *olmaq*, *əmələ gəlmək* [7, s. 110.]

Orxon–Yenisey abidələrinin dilində $-ib^4$ şəkilçili feili-bağlamalar daha geniş işlənir, nəinki müasir türk dillərində. Bu forma Orxon–Yenisey abidələrinin dilində “*p*” kar samiti ilə, müasir türk dillərində isə cingiltli “*b*” samiti ilə işlənir. Qeyd etməliyik ki, $-ib$ şəkilçili feili-bağlamaların ilkin forması “*p*” kar samitli olub.

$-Ib^4$ şəkilçili feili-bağlama formasının əsas mənası tərzi hərəkətdir.

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Başqa türk dillərindən fərqli olaraq, qaqauz dilində feili-bağlamaya aid olan sözlər yalnız onların əvvəlində yox, həm də sonra gələ bilər. İstisna deyildir ki, feili-bağlamının bu xüsusiyyəti slavyan dillərinin sintaksisinin qaqauz dilinə təsirinin nəticəsidir.

Oğuz qrupu türk dillərinin yazılı abidələrində $-ib^4$ feili-bağlama şəkilçisinin *yıp/-yip* və $-iban/-ibən$, $-uban/-übən$ fonetik variantları da qeyd alınmışdır. Bu fonetik variant Əski Anadolu Türkcəsində, müasir Azərbaycan dilinin dialektlərində – Quba, Zaqatala, Qazax dialektlərində və qismən Şamaxı dialektlərində də qeyd olunmuşdur: Əski Anadolu Türkcəsi: *Yola gider başaramaz yigitliğe eli varmaz Bu nesneləri koyuban yavunmağa düşdi gönül* [2]; Azərb. *gəlibəni, alıbanı* [2., s. 240].

“Kitabi Dədə Qorqud” dastanının dilində $-iban^4$ şəkilçisi $-i/-ı$ elementlərini də qəbul edir: $-ubanı/-übani$. Bu formaya həmçinin Azərbaycan dilinin Quba, Zaqatala dialektlərində rast gəlinir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin Quba və Dərbənd dialektlərində $-iban$ fonetik variantı cəm şəkilçisi ilə işlənir: *gidibənnəri* və s. [2, s. 240].

Azərbaycan dilinin Tovuz, Ağstafa dialektlərində $-iban$ fonetik variantının spesifikasiyası ondan ibarətdir ki, bu variant ismin çıxışlıq halı şəkilçisini qəbul edərək işlənir: *aparıfdan, oxuyufdan* və s. [2, s. 240].

Türk dillərinin əksəriyyətində $-ib^4$ şəkilçili feili-bağlama yalnız feili-bağlama kimi yox, həm də şəxsi feilin xəbər forması kimi işlənir.

Tatar, noqay və qaraqalpaq dillərində hərəkətin natamamlığını bildirmək üçün $-ib$ şəkilçili feili-bağlamalara $-rak/-rək$ şəkilçisi birləşir. Bu şəkilçilər qumuq (qırpaq qrupu) və Azərbaycan (oğuz qrupu) dillərində əlamət və keyfiyyəti zəiflətmək üçün sifətlə birləşir.

Oğuz qrupu türk dillərində $-a$, $-ə$, $-y$ şəkilçili feili-bağlama bir qayda olaraq, yalnız qoşa formada işlənir. Bu feili-bağlamalar hərəkətin təkrarlığını və uzunmüddətliliyini bildirir.

Oğuz qrupu türk dillərində ayrı-ayrı söz köklərindən yaranmış $-a$, $-ə$, $-y$ şəkilçili feili-bağlamalar təkrar olunduqda sinonimik, yaxud antonimik feil köklü feili-bağlama formaları da təkrar olunur: *bakına-bakına* (*бакына-бакына*) – *ətrafa boylanaraq*, *düşə-kalka* (*дüşа-калка*) – *yıxılıb-qalxaraq* (qaqauz), *saqa-saqa* (*сага-сага*) – *sağa-*

raq, *qöre-bile* (*зөре-биле*) – *görərək* – *bilərək*, *otura-tura* (*отыра-отыра*) – *oturaraq-duraraq* (türkmən), *korka-korka* – *qorxaraq*, *bağıra-çağıra* – *fəryad*, *qışqırıq qoparaq* (türk), *danışa-danışa* (Azərbaycan). Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində müxtəlif feil kökündən yaranan həmin feili-bağlama cümlədə əsasən zərf qismində çıxış edir. Türk dilində $-a^2$ şəkilçili qoşalaşmayan feili-bağlama formasına daşlaşmış ifadələrdə rast gəlmək olur: *Film on bire beş kala biter* – *Film on birə beş dəqiqə qalmış qurtarır*.

Müasir qaqauz dilində həmin feili-bağlamının qoşalaşmayan forması yalnız qeyri-mümkünlük formasının komponenti qismində müşahidə olunur – *ала билмää* ($-ala$ – *bilmaa*) – *ala bilməmək*.

Türkmən dilində $-a^2$ şəkilçili feili-bağlama *билмек* (*bilmek*) – *bilmək*, *бермек* (*bertmek*) – *vermək*, *зөрмек* (*qörmek*) – *görmək*, *алаверу* (*alaveru*) – *götürsənə* də və s. feillərlə tək formada işlənir.

Orxon-Yenisey abidələrinin dilində $-a^2$ şəkilçili feili-bağlama yalnız tək formada işlənir və inkar forması yoxdur.

“**Türk dillərində ikincili feili-bağlama formaları**”. Türk dillərində $-madan/-mədən$ şəkilçili feili-bağlama oxşar fonetik görünüşə malikdir və əsasən tərzli hərəkət zərflik mənasını ifadə edir. Həmin türk dillərinin dialekt və şivələrində $-madan/-mədən$ feili-bağlama şəkilçilərinin başqa fonetik variantları da ola bilər, məsələn, $-madın/-medin$, $-mazdın/-mezden$, $-mədin/-madın$ – variantlar.

Türkoloji ədəbiyyatda $-madan/-mədən$ şəkilçili feili-bağlamının etimologiyasına dair müxtəlif və bir-birinə zidd baxışlar mövcuddur.

Bu şəkilçinin yaranmasına dair fərziyyələrə bir çox türkoqların, o cümlədən, Q.Ramstedt, V.Tomsen, V.V.Radlov, V.Banq, K.Brokelman, P.M.Melioranski, A.M.Şerbak, A.N.Samoyloviç, J.Deni, M.Erqin, Z.Korkmaz, M.Öner, S.Y.Malov, V.Q.Kondratyev və başqalarının əsərlərində tədqiq edilmişdir.

Türk dillərində $-madan/-mədən$ feili-bağlama şəkilçisinin etimologiyasına dair mövcud nəzəriyyələri tədqiq edərək biz belə nəticəyə gəlirik ki, M.Önerin bu inkar feili-bağlama şəkilçisinin mürəkkəb cümlənin sintaksisi vasitəsilə yaranması fikri daha inandırıcıdır və cümlələrin feillərin keçmiş zaman kateqoriyasının

3-cü şəxsin tək halında isim qismində formalaşması problemi ilə bilavasitə bağlıdır.

-*Dıqca*⁴ şəkilçili feili-bağlama əsasən oğuz qrupu türk dilləri üçün səciyyəvidir. Lakin – *dıqca*⁴ şəkilçili feili-bağlamaya, həmçinin qırçaq qrupu türk dillərində də (Kırım-tatar, qədim tatar və s. dillərdə) rast gəlmək olur.

Türk dillərində və onların dialektlərində – *dıqca*⁴ şəkilçili forma əsasən hərəkətin çoxdəfəlik (*hər dəfə*) mənasını, hərəkətin yerinə yetirilməsinin tədriciliyini və iki hərəkət (*hələ də*) arasında müvəqqəti əlaqəni bildirir (*hələlik*).

Bəzi türk dillərində –*dıqca*⁴ şəkilçili feili-bağlama –*dıqçan*⁴ fonetik variantına malikdir (*oynadıqçan* – *oynadıqca* – *ойнадыкчан* - qaqauz dilində).

Azərbaycan dilinin XIV-XIX əsrlər yazılı abidələri üçün –*dıqca*⁴ feili-bağlama formasının mənsubiyyət şəkilçiləri ilə birləşməsi səciyyəvidir: *baxdığında*; *gördüyündə* və s.

Qeyd edək ki, “*Kitabi Dədə Qorqud*” dastanında da –*dıqca*⁴ forması ayrı-ayrı hallarda *ləyin* sözü ilə işlənərək hərəkətin ani yerinə yetirilməsi mənasını verir.

Misal gətirək: *Ani gördüyündələyin yel kimi yetdi* [1, s. 127] (*gördüyündələyin* - *görərək*) və s.

Türk dillərinin dialektlərində –*dıqca*⁴ şəkilçili feili-bağlama formasının elə fonetik variantları qeyd olunmuşdur ki, onlara müasir ədəbi türk dillərində rast gəlinmir (*-dignə* – Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti, *-diyhe/-dihcaz/-diyhez* *dih+ca(z)* - türk dilinin Ərzurum dialekti və i.a).

–*İkən/-kən* şəkilçili feili-bağlama qaqauz dilində, türk dillərinin bəzi dialekt və şivələrində, həmçinin yazılı abidələrində, başqa türk dillərindən fərqli olaraq, saitlərin ahəng qanununa tabe olur; qaqauz dilində –*kan/-kən* şəkilçili fonetik variantlardan başqa, həmçinin – *kana* şəkilçili variant da işlənir.

Feili-bağlamanın –*kana/-kene* şəkilçili fonetik variantına Türkiyə Respublikasının Şərqi Frakiya Vilayəti dialektlərində, həmçinin türk dilinin Anadolu, Aydın, Dənizli, Isparta, Uşak, Ərzincan, Tokat, Ordu, Nevşehir, Yozqat və Sivas dialektlərində rast gəlinir.

Qutadqu-Biliq və “*Kitabi Dədə Qorqud*” dastanının dilində –*ikən/-kən* (burada –*erken*) feili-bağlama şəkilçisi yalnız feilin indiki-gələcək zaman (*-ar/-er*) formaları ilə işlənir; türkmən dilində –*ikən/-kən* şəkilçili feili-bağlama şəxs şə-

kilçisi qəbul etmək imkanına malikdir. Lakin bu hal tədqiq olunan feili-bağlamanın qeyd ediləni başqa türk dillərində müşahidə olunmur.

Özbək, qaraqalpaq, Qaraçay-balkar, tuva, Altay, şor, türkmən dillərində –*ınca*⁴, –*qança*⁴, –*qınça*⁴ şəkilçili feili-bağlamalar şəxs şəkilçiləri (tarixən mənsubiyyət şəkilçiləri) qəbul edir.

Feili-bağlamanın –*qınça*⁴, –*qança*² şəkilçili fonetik variantı qırçaq qrupu türk dillərində daha çox yayılmışdır. Feili-bağlamanın –*ınca*⁴ şəkilçili formasına əsasən Oğuz qrupu türk dillərində rast gəlmək olur.

Feili-bağlamanın –*ınca*⁴ şəkilçili formasının bəzi qırçaq qrupu türk dillərində qeyd olunması da səciyyəvidir, məsələn, Kırım-tatar dilinin cənub dialektində –*ınja*, –*ınjə*, –*unja*, –*yunja* şəkilçili feili-bağlamalar mövcuddur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin Dmanisi dialektində –*ınca*⁴ şəkilçili feili-bağlamanın –*qacın/-gəcin* fonetik variantına rast gəlinir: *vurqacın* – *vurunca*, *görgəcin* – *gö-rüncə* və s. [2, s. 240].

–*Qalı/-qəli/-alı²/-əli²* şəkilçili feili-bağlama əsas etibarlı ilə zaman və məqsəd mənalarını ifadə edir. Bəzi türk dillərində –*qalı/-qəli/-alı²/-əli²* şəkilçili feili-bağlama yalnız iki məna – zaman və məqsəd mənalarını ifadə edə bilər. Bunlara qədim türk ədəbi abidələri, qaraqalpaq, qırğız, Kırım-tatar dilləri aiddir. Özbək, uyuq, qazax dillərində bu forma əsasən məqsəd mənasında işlənir, zaman mənası isə ikinci dərəcəli sayılır.

Əksər türköloqlar – (V.Kotviç, A.N.Kononov, Y.D.Canmavov) –*qalı/-qanlı²* şəkilçili feili-bağlamanın ilkin fonetik variantı haqqında fikir irəli sürürlər.

Biz həmçinin ayrı-ayrı türk dillərində fəaliyyət göstərən –*qanlı/-qanlı* şəkilçili formaların birinciliyi haqqında fikirlərlə razılaşıırıq.

Feili-bağlamanın –*alı/-qalı* şəkilçili formaları həmçinin VIII-XII əsrlərin qədim türk ədəbi abidələrinin dillərində qeydə alınmış və –*qalı*, –*qəli*, –*galı*, –*kəli* şəkilçili fonetik variantlarda müşahidə olunur. Bu feili-bağlamalar, başqa müasir türk dillərində olduğu kimi, hərəkətin əsas feil formasını və məqsədini ifadə edən hərəkət üçün başlanğıc an olan hərəkətin mənasını bildirir.

Orxon-Yenisey abidələrinin dilində –*qalı/-alı* şəkilçili feili-bağlama formaları əsasən məqsəd mənasını ifadə edir: *Kişi oyly kop ölğəli törümis* – *İnsan övladı yaranmışdır ki, ölsün* [4, s. 49.] və s.

Feili-bağlamının *-qalı/-alı* şəkilçilərinin aşağıdakı xüsusiyyətləri də maraqlıdır. Müasir türk dillərinin bəzi dialekt və şivələrində və Orxon-Yenisey abidələrinin dilində *-alı/-qalı* şəkilçiləri məsdər qismində çıxış edir.

Məsələn, Qərbi Sibir tatarlarının dialektində: *ултыргалы - отуртаq, кайтккалы - qayıtmaq*, başqırd dilinin şərq dialektinin ay şivəsində: *һуғышккалы көс кәрәк - vuruşmaq üçün güc lazımdır*, Sibir tatarlarının tobol-irtış, barabin, tomsk dialektlərində: *киткәле-гетмәк, кайтккалы - miniklə getmək, белгәле - bilmək* və s.

Feili-bağlamının *-alı/-qalı* şəkilçili forması IX-XV əsrlər uyğur yazılı abidələrinin dilində də qeydə alınmışdır. Göstərilən abidələrdə həmin feili-bağlama forması çox zaman məsdər forması qismində işlənir və *-ğalı, -gəli (-галы, -гәли)* fonetik variantlarında çıxış edir.

Məsələn: *Биз кәлдүк буларны һәлак кылгалы сәни куткаргалы - Biz gəldik, (ki,) onları məhv edək, səni isə xilas edək* [8, s. 51].

Ayrı-ayrı türk dillərində *alı/-qalı* şəkilçili feili-bağlama forması – çıxışlıq hal şəkilçiləri və *berli* qoşması ilə birləşə bilər; məsələn: türk dilində: *Ben mektubunuzu alalı(dan) beri iki hafta oldu - Sizin məktubunuzu alandan iki həftə keçmişdir* [6, s. 481.]; qaraqalpaq dilində: *Менинъ кызым туьгъалы беру кюнге шыкькьан джокъ (Mənim kızım tuqalı beri künge sıkkan gjok) - Mənim qızım doğulandan bəri günəş altına çıxmamışdır* [5, s. 471].

Oxşar hal Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində də yer almışdır. Məsələn, *alalıdan, gələndən*.

-alı²/-qalı² şəkilçili feili-bağlamının *-dan/-dən* çıxışlıq hal şəkilçiləri ilə birləşməsi Nəsiminin əsərlərində o qədər də tez-tez rast gəlinmir. Məsələn, *Saçların düşəlidən bədri zülfün tabına, ey lafə tapici sənə eyb etmərəm nədən - düşəlidən - düşəli* (Nəsimi, XIV əsr).

Qeyd edək ki, türkmən dilində *-alı²/-qalı²* şəkilçili feili-bağlama şəxs şəkilçilərini qəbul edə bilər. Məsələn, *гелелим (qelelim) - mən gələndən bəri, гиделиниз (qideliniz) - siz gedən vaxtdan bəri* və s.

-Qaç/-qəç şəkilçili feili-bağlamının formasına qırpaq, karluq və uyğur-oğuz qrupları türk dillərində daha çox rast gəlinir. Oğuz qrupu türk dillərində və Orxon-Yenisey abidələrinin dilində *-qaç/-qəç* şəkilçisi qeydə alınmamışdır.

Bir çox dilçilər ehtimal edirlər ki, *-qaç/-qəç* şəkilçili feili-bağlama forması gec əmələ gəlmişdir.

Bununla bağlı L.M.Xasanovanın qeyd etdiyi diqqətəlayiqdir: “Orxon-Yenisey abidələrinin dilində bu formaya rast gəlinmir. Bu onun gec yaranması ilə təsdiq edilə bilər” [10, s. 8].

Qeyd etmək lazımdır ki, yakut dilində *-qaç/-qəç* şəkilçili feili-bağlama formasına *-aat* şəkilçili feili-bağlama forması uyğun gəlir.

Bir sıra dilçilər yakut dilində *-aat* şəkilçili feili-bağlamının monqol mənşəli olması barədə fərziyyəyə söykənirlər. Başqaları isə onu türk dillərinin *-qaç/-qəç* şəkilçili feili-bağlaması ilə əlaqəli tədqiq edirlər.

V.L.Kotviç, N.N.Poppe və başqaları *-aat* feili-bağlama şəkilçisinin monqol dilindən əmələ gəlməsi haqqında fikirləri müdafiə etmişlər.

N.N.Poppedən fərqli olaraq, V.Radlov bu nöqtəyi-nəzərə şərik deyildir. V.Radlova görə yakut dilinin *-aat* şəkilçisi *-qaç* şəkilçisi ilə əlaqədar deyildir. Çünki ümumtürk *-ç* şəkilçisi yakut dilində *-t* şəkilçisinə yox, *-s* şəkilçisinə uyğun gəlir [9, s. 44].

Həmin feili-bağlamalar monqol dillərində əsas feilin hərəkətini qabaqlayan hərəkəti bildirir. Deməli, müasir yakut dilinin *-aat* şəkilçili feili-bağlama ilə tam uyğunluğu yoxdur, lakin müəyyən semantik yaxınlıq izlənilir.

Məlumdur ki, yakut dili uzun müddət monqol dilləri ilə əlaqəli olmuşdur. Bunun nəticəsində göstərilən dillərin çoxlu fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətləri yakut dilinə keçmişdir.

Y.İ.Ubryatova *-qaç/-qəç* şəkilçili feili-bağlamının etimologiyasına dair başqa şərh verir. Y.İ.Ubryatovanın fikrincə, həmin feili-bağlama türk dillərinin *-qaç/-qəç* şəkilçili feili-bağlama forması ilə oxşarlıq tapır.

Bununla əlaqədar Y.İ.Ubryatova qeyd edir: “Bu müqayisə fonetik cəhətdən tam haqq qazanmışdır. Yakut dilində başqa şəkilçilər də vardır: *Һ* başlanğıclı bu şəkilçi düşərək uzun saitə çevrilir (müqayisə üçün, - *Һах, әәх*), *ш, з, ç* (- *ш, з, ч*) şəkilçilərindən yaranmış sonuncu *-s* şəkilçisi bir çox hallarda – *t* (-*bit//mıш-dan, bat//maz-dan, bit//biz-dan*) (-*t* -*быт -мышдан, -бат -маздан, быт -быздан*) və s. şəkilçisinə keçmişdir” [9, s. 43-44].

Y.İ.Ubryatovanın fikrincə yakut dilində *-aat* şəkilçili feili-bağlama türk dillərinin *-gач* şəkilçili feili-bağlamaları ilə oxşarlığı onların

özlərinə hal şəkilçilərini birləşdirmək xüsusiyyətli ilə əsaslandırılır [9, s. 43-44].

Bizim fikrimizcə, Y.İ. Ubryatovanın elmi cəhətdən əsaslandırılmış nöqtəyi-nəzəri son dərcə inandırıcıdır.

-*Qaç/-qəç* şəkilçili feili-bağlama hərəkəti zaman, səbəbiyyət-nəticə münasibətində, həmçinin əsas feil hərəkətini qabaqlayan hərəkəti səciyyələndirir, eyni zamanda çıxışlıq və yerlik hal şəkilçilərini qəbul edir.

Təqribən tədqiq olunan bütün türk dillərində -*qaç/-qəç* şəkilçili feili-bağlama formaları müxtəlif fonetik variantlarda -*kaş/-qaş*, -*kas/-kəs*, -*ğas/-ğəs*, -*ğats/-ğəts*, -*kats/-kəts*, -*qəçox/-qyaçox/-kaçox/-kyaçox* və s. çıxış edir.

Nəticə: Ən qədim feili-bağlama formalarına demək olar ki, bütün müasir türk dillərində rast gəlmək olur -*ib⁴*, -*a/ə*. Bəzi feili-bağlamalar ya ayrı-ayrı türk dillərində müşahidə olunur (-*qaç*, -*anda*, -*dok* şəkilçili feili-bağlamalar) və yaxud bir türk dilinin spesifik forması olur (*yakut* və *çuvaş* dillərinin feili-bağlamaları). Maraqlı faktdır ki, bəzi feili-bağlamalar türk dillərinin dialekt və şivələrində yalnız feili-bağlama kimi yox, həm də məsdər kimi işlənir (Qərbi Sibir tatarlarının dialektlərində -*qalı* şəkilçili feili-bağlama buna misaldır).

Feili-bağlamalar türk dillərində daha çox zaman, səbəb, məqsəd, üsul, yaxud tərz hərəkət zərfliyinin funksiyasını yerinə yetirir.

Türk dillərinin feili-bağlamaların dəyişməyən forma kimi qəbul edilməsi əsassızdır. Çünki əksər türk dillərində və onların dialektlərində feili-bağlama forması hal, kəmiyyət və şəxs şəkilçilərini qəbul edə bilər. Müqayisəli tədqiqat göstərir ki, türk dillərində feili-bağlamalar bir çox hallarda çıxışlıq və yerlik halların şəkilçiləri ilə işlənir: *alalıdan* – *alalı* (türk dili); *kaım-kaçтан* – *qayıdaraq* (başqırd dili); *айтгыынчадан берли* – *Sən danışandan əvvəl* (qumuq dili), *келегеите* – *gələrek* (tuva dili) və s.

Oğuz qrupu türk dilləri üçün əsasən -*dıqca⁴* şəkilçili feili-bağlama səciyyəvidir. Lakin -*dıqca⁴* şəkilçili feili-bağlamaya həmçinin qırçaq qrupu türk dillərində də (Kırım-tatar, qədim tatar və s. dillərdə) rast gəlmək olur.

-*alı/-əli* /-*qəli/-qalı*/ şəkilçili feili-bağlama əsasən zaman və məqsəd mənalarını ifadə edir. Bəzi türk dillərində -*qalı/-qəli/-alı/-əli* şəkilçili feili-bağlama iki mənani (*zaman* və *məqsəd*) ifadə edə bilər. Türk dillərinin bəzi dialekt və şivələrində -*qalı/-qəli/-alı/-əli* məsdər qismində çıxış edir (Qərbi Sibir tatarlarının dialektində, başqırd dilinin şərqi dialektinin ay şivəsində, Sibir tatarlarının Tobol-İrtiş, barabin, Tomsk dialektlərində və s.)

Türk dillərində ayrı-ayrı feili-bağlama və feili sifət formaları yalnız feili-bağlama deyil, həm də feilin şəxs forması qismində çıxış edir (-*ip⁴*, -*ib⁴*).

ƏDƏBİYYAT

1. Dəmirçizadə, Ə.M. Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarının dili (təkrar nəşr) / Ə.M. Dəmirçizadə. – Bakı: Elm, – 1999. – 140 s.
2. Məmmədli M.Ə. Azərbaycan dialektologiyası, Bakı, Zərdabi Nəşr MMC, 2019, 352 s.
3. Yûnus Emre, Dîvân, Haz. Yard. Doç. Dr. Mustafa Tatçı, Kültür Bakanlığı (e-kitab)
4. Ахметов, М.А. Деепричастия в языке орхоно-енисейских памятников и их отношение к современному башкирскому языку // – Баку: Советская тюркология, – 1974. №3, – с. 39-51.
5. Баскаков, Н.А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология: [в 2-х томах] / Н.А. Баскаков. – Москва: Издательство АН СССР, – т.2, ч.1. – 1952. – 543 с.
6. Кононов, А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка / А.Н. Кононов. – Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, – 1956. – с. 570.
7. Кононов, А.Н. Опыт реконструкции тюркского деепричастия на - *n*, - *б*, -*й(б)*, -*пан*, -*бан*, - *баны*, -*банын* (материалы к сравнительно-исторической грамматике тюркских языков) // – Москва: Вопросы языкознания, – 1965. №5, – с. 110-111.
8. Насилов, В.М. Язык тюркских памятников уйгурского письма XI-XV вв. / В.М. Насилов. – Москва: Наука, – 1974. – 101 с.
9. Убрятова, Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка / Е.И. Убрятова. – Новосибирск: Наука, – 1976. – 214 с.
10. Хасанова, Л.М. Система деепричастных форм глагола в башкирском языке: / автореферат диссертации кандидата филологических наук / – Уфа, 2010. – 21 с.

Aynel MESHADIYEVA

**ON THE SPECIFICITY OF ADVERBIAL PARTICIPLES
IN TURKIC LANGUAGES AND DIALECTS****SUMMARY**

A number of issues related to the problem of identifying phonetic, morphological and syntactic features and the specificity of the functioning of adverbial participle forms of the verb in the Turkic languages remain unresolved. Along with this the problem of systematic comparison, functional-semantic analysis of adverbial participles in Turkic languages and their dialects has not yet been worked out. Therefore, the analysis of these verbal forms in Turkic languages allows us to reveal their similar and different features.

The paper gives phonetic, morphological-syntactic characteristic of adverbial participles in Turkic languages and determines its specificity. This paper studies the primary adverbial participles ending in *-ib⁴*, *-a²*, and the secondary adverbial participles ending in *-dikcha⁴*, *-indja⁴*, *-ali²/-qali²*, *-madan²*, *-iken²*, *-gach²* in Turkic languages and dialects. The study identifies the common and specific features and etymology of adverbial participles in Turkic languages and dialects.

The scientific novelty of the paper is that this study is the first systematic study on structural-semantic analysis of adverbial participles in Turkic languages and dialects. In the presented paper, for the first time the main phonetic, morphological, syntactic features, and specificity of adverbial participles were systematically studied in Turkic languages and their dialects. The paper also reveals similar and different structural-semantic features of adverbial participles in Turkic languages and dialects.

Keywords: Turkic languages, dialects, adverbial participles, specificity, primary, secondary, etymology.

Айнель МЕШАДИЕВА

**К ВОПРОСУ О СПЕЦИФИКЕ ДЕЕПРИЧАСТИЙ
В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ И ДИАЛЕКТАХ****РЕЗЮМЕ**

До сих пор остается нерешенным ряд вопросов, связанных с проблемой выявления фонетических, морфолого-синтаксических особенностей и специфики функционирования деепричастных форм глагола в тюркских языках. Наряду с этим, не разработана проблема систематического сравнения, функционально-семантического анализа деепричастий в тюркских языках и их диалектах. Вследствие этого, анализ этих глагольных форм в тюркских языках позволяет выявить их сходные и различные особенности.

В статье дана фонетическая, морфолого-синтаксическая характеристика деепричастий в тюркских языках и определена их специфика. В данной статье исследуются первичные деепричастные формы глагола на *-ын⁴*, *-a²* и вторичные деепричастные формы глагола на *-дыкча⁴*, *-ынджа⁴*, *-алы²/-галы²*, *-мадан²*, *-икен²*, *-гач²* в тюркских языках и диалектах. В ходе исследования выявлены общие и специфические особенности и этимология деепричастий в тюркских языках и диалектах.

Научная новизна работы заключается в том, что данное исследование является первым систематическим исследованием по структурно-семантическому анализу деепричастий в тюркских языках и диалектах. В представленной работе впервые систематически изучены основные фонетические, морфологические и синтаксические особенности деепричастий в тюркских языках и их диалектах. В статье также раскрываются сходные и различные структурно-семантические особенности деепричастий в тюркских языках и диалектах.

Ключевые слова: тюркские языки, диалекты, деепричастия, специфика, первичный, вторичный, этимология.